

О. М. Чечель,
к. е. н., докторант,
Національна академія державного управління при Президентові України

ПРІОРИТЕТНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ

Визначені актуальні проблеми забезпечення добробуту населення в сучасних умовах. Розроблені основні чинники, які впливають на стан добробуту населення. Запропоновані пріоритетні напрями формування національної концепції добробуту населення.

Certain issues of the day of providing of welfare of population are in modern terms. Worked out basic factors which influence on the state of welfare of population. Offered priority directions of forming of national conception of welfare of population.

*Ключові слова: добробут населення, економічна політика.
Key words: welfare of population, economic policy.*

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Перехід від одержавленої системи формування доходів населення і гарантованої державою системи соціального забезпечення всього населення до ринкових принципів формування доходів громадян неминуче спричинив кардинальні зміни у всій системі доходів. Ці зміни супроводжувалися падінням обсягів виробництва, руйнуванням традиційних господарських зв'язків і приватизацією державної власності. Все це спричинило ряд несприятливих тенденцій у доходах і рівні життя населення в перехідній економіці України:

— зміна джерел доходів населення при зменшенні ролі оплати праці та збільшенні прихованих доходів. Цю тенденцію визначили два процеси. З одного боку, неминуче відбувалося деяке зниження частки оплати праці в грошових доходах через об'єктивне і виправдане збільшення доходів від приватної підприємницької діяльності; з іншого боку, мало місце зменшення частки легальних форм оплати праці, що свідчить про несприятливі тенденції у сфері економіки в цілому і на ринку праці зокрема;

— нерівність й істотна диференціація доходів. Перетворення призвели до формування яскраво вираженої несприятливої тенденції стійкої нерівності або істотної диференціації доходів у суспільстві. Соціально-економічна диференціація за доходами неминуча внаслідок цілого ряду причин: об'єктивних відмінностей в оплаті праці, соціальних пріоритетів підтримки тих або інших видів діяльності, вищих доходів у підприємницькому середовищі тощо.

Таким чином, у результаті перетворень сформувалися групи, які суттєво відрізняються, фактично полярні, за рівнем доходів, рівнем і характером споживання благ, що суперечить загальносвітовим прогресивним тенденціям до згладжування надмірної соціальної нерівності в суспільстві.

Зниження життєвого рівня більшості населення — це одна негативна тенденція, що є наслідком несприятливих процесів у перехідній економіці України. Найважливіші її прояви — зниження реальної заробітної плати і фактичного споживання матеріальних благ і послуг населенням і, як наслідок, збільшення кількості бідного населення.

Щоб позбавитися важкого вантажу минулих помилок і відродити економічно сильну, демократичну і освічену Україну, необхідно розробити і впровадити концепцію достойного рівня добробуту населення, яка розглядатиметься як ефективний засіб реалізації державної політики щодо його поліпшення на основі визначення пріоритетних напрямів розвитку науки і технологій, прийняття своєчасних рішень щодо стабільного розвитку економіки і соціальної сфери нашої держави на найближчі роки і перспективу.

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

В основу написання даної статті покладено науково-теоретичні погляди В. Бобкова, В. Мстиславського, О. Пищуліна, Е. Лібанова, Л. Леві, Л. Андерсена, а також аналітичні матеріали Державного комітету статистики України, нормативно-правові акти України.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Згідно з результатами Глобального звіту ООН, за рівнем людського розвитку Україна опинилася далеко позаду всіх країн-членів ЄС, зокрема своїх найближчих сусідів, і посіла 76 місце в списку із 177 держав. Її також змогла обійти Росія, Білорусь, Казахстан [1]. Свій рейтинг експерти ООН склали на основі таких показників, як доходи населення і соціальна захищеність, стан здоров'я, рівень освіти і культурного розвитку, тривалість життя тощо.

Так, за даними Держкомстату, в 1999 році витрати близько 90 % громадян не перевищували 240 гривень на місяць [2], сьогодні таких родин лише 9,6 %. Проте й минулого року половина українських родин витрачала на життя не більше 480 гривень на людину на місяць. Зазначимо, що, за даними Держкомстату, опублікованими в жовтні 2009 року, 84,5 % громадян України вважають себе бідними. Така суб'єктивна бідність набагато не безпечніша, ніж об'єктивна, заснована на офіційних даних [2].

Однак відомо, що ще в 2006 році майже 30 % населення проживали за межею бідності. Українці в середньому витрачають на продукти харчування більше половини свого заробітку, при цьому, згідно із європейськими нормами, забезпеченими можна вважати громадян, які витрачають на їжу менше 20 % свого місячного бюджету. А зараз, коли рівень інфляції є значним, бідні верстви населення вимушені "проїдати" близько 70 % своїх доходів.

Основою суспільства традиційно вважається середній клас. До нього, на нашу думку, входять люди забезпечені, освічені, які мають можливість робити заощадження або інвестиції. В Україні цей прошарок дуже незначний — близько 10—15 %. Для порівняння, в США цей показник коливається від 60 до 65 %. У Росії, за оцінками експертів, за останні роки середній клас виріс до 30 %.

Значною проблемою для України є розшарування між забезпеченими та бідними верствами населення. За даними ООН, у благополучних балтійських країнах — Естонії, Литві — різниця в доходах складає 10 разів. Найбільша соціальна різниця в Бразилії. Багаті заробляють в 58 разів більше бідняків. Нездоланною прірвою розділені й аргентинці — 35 разів. У Великобританії розрив складає майже 14 разів. Найнижчим порогом може похвалитися Японія — найзаможніші жителі країни всього в 4,5 рази багатші за своїх менш успішних співвітчизників. Вузька соціальна прірва і в Скандинавських країнах — малозабезпечені шведи й норвежці лише в 6 разів бідніші за своїх багатіїв.

В Україні прийнято "Стратегію демографічного розвитку України на 2006—2015 роки", основним завданням якої є подолання демографічної кризи, поліпшення добробуту життя населення та збереження духовного потенціалу. Проте слід зауважити, що проблему забезпечення достойного рівня добробуту населення не визнано пріоритетом соціально-економічного розвитку України у стратегічних загальнодержавних планах та регіональних програмах соціально-економічного розвитку.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Концепція добробуту населення є основоположною ідеєю формування державної політики, спрямо-

ваної на покращення якості життя населення, що базується на системі принципів і показників. Концепція рівня життя передбачає стратегію і тактику, етапність реалізації її задумів та має конкретно-історичний характер.

В умовах переходу до ринкових відносин в Україні склалася ситуація, коли цільові установки (завдання, способи і механізми реалізації), намічені спочатку, перестали відповідати вимогам життя, що динамічно змінюється. Стало зрозуміло, що їх необхідно переглянути і визначити нову концепцію рівня життя в Україні, поетапно її реалізацію на основі довготривалих програм.

Національна концепція добробуту населення пріоритетом має ставити два ключових напрями:

- 1) здоров'я людини;
- 2) подолання бідності.

Аналіз здоров'я можна проводити за трьома напрямками: з точки зору людини, підприємства і суспільства. З точки зору людини, показником здоров'я буде працездатність (що розуміється в даному випадку як співвідношення часу відсутності на робочому місці через хворобу і часу роботи, тобто коефіцієнта тимчасової непрацездатності). На рівні підприємства показниками здоров'я будуть втрати робочого часу через хвороби і травми, а також витрати на забезпечення здоров'я персоналу. На суспільному рівні показниками здоров'я нації будуть середня тривалість життя, витрати на охорону здоров'я (з розрахунку на душу населення), смертність за віком, число лікарень на 100 тисяч населення, число лікарняних ліжок, тощо.

Забезпечення здоров'я нерозривно пов'язане із трьома чинниками: споживання продуктів харчування, житлові та екологічні умови, умови праці та відпочинку. Від складу і якості продуктів харчування найбільшою мірою залежить стан здоров'я. На мінімальному рівні ці показники встановлюються в мінімальному споживчому кошику. Значний вплив на стан здоров'я мають житлові й екологічні умови. Від них залежить якість відпочинку людини після роботи, фізичний стан, рівень душевного спокою тощо. Показниками даних умов є площа житлового фонду із розрахунку на одного мешканця і стан цього фонду, рівень забруднення довкілля, рівень радіації, якість води тощо.

Високий рівень споживання продуктів харчування і непродовольчих товарів, сприятливих житлових умов і відпочинку неможливий без відповідного матеріального забезпечення, яке громадянин отримує в результаті його трудової діяльності або за рахунок гідного соціального забезпечення (при непрацездатності громадянина), яке йому надає держава. Але держава може забезпечити гідний соціальний захист лише на основі засобів соціальних фондів, які формуються за рахунок працездатного населення.

Однією із визначальних умов при забезпеченні індивіда працею є рівень його освіти, який повинна йому забезпечувати держава шляхом надання безкоштовних освітніх послуг. Кошти на освітні послуги держава може отримувати лише в спеціалізованих фондах, джерелом яких є праця. Освіта — головна складова людського капіталу. Особи із вищою освітою отримують вищу оплату своєї праці. Ця закономірність виявляється у всіх

Таблиця 1. Поняття і компоненти моделі рівня життя

Компоненти добробуту населення	Зміст компонента	Показники
1. Здоров'я	стан фізичного і соціального забезпечення	коефіцієнт тимчасової непрацездатності, втрати робочого часу через хвороби і травм, витрати на забезпечення здоров'я, тривалість життя, рівень смертності, тривалість і тяжкість захворювань, фізичні й розумові здібності людей тощо
2. Споживання продуктів харчування	регулярність харчування, смакові якості, свіжість і чистота продуктів	склад споживчої корзини, перелік споживаних продуктів, цінність (у калоріях, грамах білків, жирів, вуглеводів, кількості вітамінів), частка витрат на продукти харчування в бюджеті сім'ї тощо
3. Житлові умови	площа і облаштування житла, обстановка, зручність планування і благоустрій побуту, населеного пункту	обсяг житлового фонду на одного жителя, характеристики житлового фонду (водо-газопостачання, опалювання, каналізація), забезпеченість транспортом, тощо
4. Праця і зайнятість	умови і характер праці, її напруженість і ефективність, відповідність особистим схильностям і здібностям людей, свобода вибору професії, матеріальна і моральна оцінка праці, мікроклімат в колективі, задоволеність працею	тривалість робочого часу, доля ручної і автоматизованої праці, частота і характер виробничих травм і захворювань, зайнятість і безробіття і так далі
5. Освіта	міра оволодіння науковими знаннями, художній рівень літератури і телебачення, доступність бібліотек, телебачення, музеїв та інших закладів культури	тривалість і рівень навчання, коефіцієнт письменності, кількість установ культурного і освітнього характеру тощо
6. Соціальне забезпечення	соціальне розшарування, гарантії зайнятості, забезпечення старості, тимчасової або постійної непрацездатності, допомога сім'ям із дітьми тощо	відповідні показники пенсій, дотацій, пільг тощо
7. Права і свободи людини	можливість реалізації прав людини, забезпечення безпеки, захист від епідемій, катастроф, стресової напруги у зв'язку з військовими і національними, політичними конфліктами, об'єктивність і гуманність правових органів, ступінь довіри до них	наявність громадських правозахисних організацій, чисельність і компетентність співробітників правоохоронних органів, рівень злочинності, наявність воєнних національних і військових конфліктів
8. Відпочинок і вільний час	можливість вибору проведення свого вільного часу, доступність різних установ для відпочинку, спорту, туризму, екскурсій, подорожей, самопочуття людей під час відпочинку і після нього, задоволеність проведенням вільного часу і відпочинку	тривалість відпочинку, кількість установ для відпочинку, витрати сім'ї на відпочинок тощо.

гальні, так і нелегальні шляхи, українці регулярно вивозять кошти за кордон для інвестування в країні із кращим підприємницьким кліматом. Звіт ООН з людського розвитку в Україні [1] цитує дослідження компанії "СігмаБлейзер" для Консультативної ради з питань інвестицій при президенті. Так от, бали України щодо розвитку законності, корупції, лібералізації підприємництва на 75 % нижчі, ніж у сусідніх Польщі та Угорщині.

На певному етапі поширення концепції добробуту населення кількісна оцінка перетворилася на свого роду самоціль, у зв'язку з чим багато дослідників відзначають, що зростання певних показників рівня життя є не кінцевою метою а інструментом створення кращих умов життя. Тому більше уваги слід приділяти якісним аспектам зростання [3, с. 77].

Первинне значення має стан здоров'я людей: тривалість життя, рівень смертності, тривалість і тяжкість хвороб, фізичні й розумові можливості людей, їх самопочуття. Важливе значення має і харчування: його склад, цінність (у калоріях, грамах білків, кількості вітамінів) у також сма-

кові якості, свіжість і чистота продуктів, регулярність харчування.

Для оцінки добробуту населення дуже важливі площа і облаштування житла, обстановка, зручність планування і благоустрій населених пунктів, міцність і різноманітність одягу і взуття. Достойний рівень добробуту населення характеризується станом сфери освіти: тривалість і рівень навчання, ступінь володіння науковими знаннями, етичним змістом і художнім рівнем літератури, доступністю бібліотек, телебачення, музеїв та інших культурних закладів.

На рівень добробуту населення суттєво впливають умови і характер праці, її напруженість і ефективність, відповідність індивідуальним здібностям, свобода вибору професії та спеціальності, поряд із такими параметрами праці, як тривалість робочого дня, частка ручної й автоматизованої праці, частота і характер виробничого травматизму, важливі моральне задоволення, яке приносить праця, мікроклімат у колективі, матеріальна і суспільна оцінка праці.

Для повноцінної життєдіяльності, задоволення потреб та інтересів громадян потрібні належні умови відпочинку — достатня його тривалість, доступність будинків відпочинку і санаторіїв, закладів культури і спорту, а також можливості туристичних і екскурсійних поїздок. Показником умов і якості дозвілля є самопочуття людей у процесі відпочинку і після нього.

Для оцінки добробуту населення дуже важливі площа і облаштування житла, обстановка, зручність планування і благоустрій населених пунктів, міцність і різноманітність одягу і взуття.

Достойний рівень добробуту населення характеризується станом сфери освіти: тривалість і рівень навчання, ступінь володіння науковими знаннями, етичним змістом і художнім рівнем літератури, доступністю бібліотек, телебачення, музеїв та інших культурних закладів.

На рівень добробуту населення суттєво впливають умови і характер праці, її напруженість і ефективність, відповідність індивідуальним здібностям, свобода вибору професії та спеціальності, поряд із такими параметрами праці, як тривалість робочого дня, частка ручної й автоматизованої праці, частота і характер виробничого травматизму, важливі моральне задоволення, яке приносить праця, мікроклімат у колективі, матеріальна і суспільна оцінка праці.

Для повноцінної життєдіяльності, задоволення потреб та інтересів громадян потрібні належні умови відпочинку — достатня його тривалість, доступність будинків відпочинку і санаторіїв, закладів культури і спорту, а також можливості туристичних і екскурсійних поїздок. Показником умов і якості дозвілля є самопочуття людей у процесі відпочинку і після нього.

Із переходом до ринкових відносин зростає роль зайнятості та гарантій від безробіття. Загальна соціально-економічна ситуація така, що доводиться враховувати рівень злочинності, екологічну обстановку, стресове напруження у зв'язку із військовими, національними, політичними конфліктами, тероризмом, пияцтвом, наркоманією і епідеміями.

Добробут населення залежить і від благополуччя родинного життя, можливостей виховання потомства. Висока якість життя передбачає достойну поведінку, спрямовану на забезпечення соціальної справедливості та високої моральності, відчуття задоволеності життям і особистого щастя.

Для характеристики добробуту населення важлива і купівельна спроможність населення. Вона визначає можливість набувати товари і послуги в різному наборі, різної якості, а значить, задовольняти свої інтереси і смаки, відчувати себе більш впевнено.

І, нарешті, визначальним чинником для забезпечення належного рівня добробуту населення має бути дотримання прав і свобод людини в даній державі. Добробут населення в кожній країні залежить від характеру суспільного (державного) устрою, стійкості інституту права і дотримання прав людини, співвідношення різних гілок влади, її взаємин із регіонами (підприємствами), наявності опозиції, різних партій, тощо.

Наочно поняття і компоненти національної моделі добробуту населення продемонстровані у табл. 1

Як бачимо, наведена система показників загалом відображає необхідні умови ефективного відтворення робочої сили, хоча, звичайно, має ширші функції та розповсюджується на всі види людської діяльності. На прикладі цієї системи показників ми найвиразніше прослідковуємо безпосередній зв'язок між показниками якості життя і якості трудового життя. Чисельні дослідження в західних країнах у 70—80-х роках підтверджують, що процес формування і розвитку трудового потенціалу вже не обмежується виробництвом або навчанням, а починається в побуті, під час відпочинку і дозвілля, залежить від інформаційного потоку, що отримується суспільством, від ступеня громадянських і політичних свобод особи, від міри причетності до всіх соціальних, культурних і економічних процесів, що відбуваються в суспільстві.

Проте, як підкреслюється в багатьох зарубіжних дослідженнях, не можна ототожнювати об'єктивні показники добробуту населення, навіть якісні показники, із поняттям якості життя, оскільки без оцінки суб'єктивного характеру таке поняття не має сенсу. Справедливо зазначають шведські вчені Л. Льові та Л. Андерсон: "Насправді високому рівню або навіть постійному зростанню, скажімо, економічних можливостей, забезпеченості житлом або наявності вільного часу може, але необов'язково, відповідати високий рівень або підвищення задоволеності людини зростанням добробуту або якості життя. Основною причиною такої, здавалося б, парадоксальної ситуації є те, що після досягнення прийнятного рівня життя головною для якості життя окремої людини стає "відповідність" ситуаційних характеристик (потреб і можливостей) очікуванням людини, її здібностям і потребам, як їх розуміє сама людина" [4, с. 76]. У такій постановці питання рівню життя відводиться роль інструменту для досягнення мети. В той же час вводиться поняття якості життя, як його уяв-

ляє кожна людина або група людей.

Отже, концепція добробуту населення формується як сукупність характеристик, що наводяться нижче, для яких соціальні показники рівня життя є вихідною базою, але вони не визначаються їх автоматично: відчуття власної гідності; відчуття своєї індивідуальності; активність у досягненні своїх цілей; соціальна активність; можливість розвивати свої здібності; успіх у досягненні своїх цілей; матеріальна забезпеченість; задоволеність працею; відчуття причетності до життя суспільства; відчуття наповненості свого життя позитивним змістом.

Такий набір компонентів, які визначають добробут населення, показує, що простого підвищення добробуту населення недостатньо для повноцінного розвитку людського потенціалу, у тому числі здатності людини до ефективної праці. Тому один із головних висновків полягає в тому, що необхідно приділяти особливу увагу психосоціальним і духовно-етичним аспектам життєдіяльності людини в створенні передумов для її фізичного, розумового і соціального добробуту, що стає могутнім мотиватором праці.

ВИСНОВКИ

Беручи до уваги проведений загальнотеоретичний аналіз формування державної політики, спрямованої на забезпечення добробуту населення, вважаємо за доцільне запропонувати ряд пропозицій до удосконалення державного управління економічною політикою даного напрямку.

Достойний рівень життя населення значною мірою залежить від ефективної державної політики зайнятості населення. Значні прогалини даного напрямку державного управління могли спостерігати із появою фінансової кризи наприкінці 2008 року. Серйозним недоліком, на нашу думку, є відсутність Державної програми зайнятості населення на 2011—2012 роки. Окрім того, нова редакція проекту Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про зайнятість населення" [5] не містить положення щодо розроблення та прийняття на законодавчому рівні річної (довгострокової) загальнодержавної програми зайнятості населення, принцип якої є одним із основних при формуванні Державної політики України зайнятості населення.

Існує також потреба законодавчого врегулювання питання порядку та структури встановлення державних соціальних стандартів, яким, зокрема, є споживчий коштик, з метою ефективного забезпечення гарантованих Конституцією України прав, визначених статтею 48, згідно з якою кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, а також щодо перегляду неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Урегулювання питання вбачається шляхом прийняття нового закону (окремо по споживчому кошику), оскільки, відповідно до частини 2 статті 92 Конституції України, виключно законами України встановлюються порядок визначення державних стандартів, який має дати визначення споживчого кошику, порядок його встановлення, обґрунтування кількісного та якісного складу, а також можливі шляхи удосконалення. Споживчий коштик має бути структурований з урахуванням достат-

Рис. 1. Система показників рівня добробуту населення

нього поживного складу середньодобових продуктів харчування для нормальної життєдіяльності. Прийняття Закону України "Про споживчий кошук" має сприяти забезпеченню ефективності державної соціальної політики та її впливу на рівень та якість життя в Україні.

Оскільки відповідно до статті 7 Закону України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" [6] державні соціальні стандарти у сфері доходів населення встановлюються з метою визначення розмірів державних соціальних гарантій у сфері оплати праці, виплат за обов'язковим державним соціальним страхуванням, права на отримання інших видів соціальних виплат і державної соціальної допомоги та їх розмірів, а також визначення пріоритетності напрямів державної соціальної політики, дійсно, встановлена Законом України вартість споживчого кошику має визначати неоподаткований мінімум.

Наступним важливим напрямом покращення ефективності державного управління спрямованого на забезпечення добробуту населення є створення правових, економічних, соціальних і організаційних засад щодо збереження, відтворення та розвитку трудового потенціалу України. Першочерговим заходом у цьому плані є розробка Державної програми розвитку трудового потенціалу.

Указом Президента України від 03.08.1999 № 958/99 схвалено Основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року. Зазначеним указом надавалось доручення Кабінету Міністрів України у шестимісячний строк розробити і подати на розгляд Верховної Ради України проект відповідної Державної програми. Рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 19.09.2007 "Про заходи щодо подолання демографічної кризи та розвитку трудових ресурсного потенціалу України", введеним у дію Указом Президента України від 19.09.2007 № 895/2007, надано доручення Кабінету Міністрів України розробити за участю інших сторін соціального діалогу та внести у шестимісячний строк на розгляд Верховної Ради проект Загальнодерж-

жавної програми розвитку трудового потенціалу України. Однак її не має і досі.

Згідно з Законом України № 137-V від 14.09.2006, яким ратифіковано із заявами Європейську соціальну хартію (переглянуту), Україна взяла зобов'язання вважати обов'язковими для України окремі статті та пункти частини II Хартії. Законом ратифіковано статтю 4 Хартії, яка визначає право на справедливий винагороду, проте не в повному обсязі. Не віднесено до обов'язкових статей пункт 1 статті 4 Хартії, який передбачає, що з метою забезпечення ефективного здійснення права на справедливий винагороду Сторони зобов'язуються визнати право працівників на таку винагороду, яка забезпечує їм і їхнім сім'ям достатній життєвий рівень.

У той же час статтею 48 Конституції України визначається право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло гарантовано кожному.

Зважаючи, що міжнародні договори є частиною національного законодавства, необхідним є приведення Закону України № 137-V від 14.09.2006 "Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)" у відповідності до норм статті 8 Конституції України з метою однозначного тлумачення державних гарантій щодо достатнього життєвого рівня для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, в частині визначення в Законі ратифікації статті 4 Хартії в повному обсязі.

Література:

1. Програма розвитку ООН в Україні: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.undp.org.ua>
2. Демографічні чинники бідності: [монографія] / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Державний комітет статистики України; Український центр соціальних реформ; Фонд народонаселення ООН / Е.М. Лібанова (ред.). — К., 2009. — 184 с.
3. Бобков В., Мстиславский Г. Качество жизни: сущность и показатели // Человек и труд. — 2006. — № 6. — С. 76—79.
4. Леви Л., Андерсен Л. Народонаселение, окружающая среда и качество жизни: пер. с англ. — М.: Экономика, 1979. — 144 с.
5. Закон України "Про мінімальний споживчий бюджет". — Електронний ресурс. — Режим доступу: zakon.nau.ua/doc/?code=1284-12
6. Закон України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії". Електронний ресурс. — Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2017-14
7. Пищуліна О.М. Зміна методики розрахунку прожиткового мінімуму — крок до реформування соціальної політики / О.М. Пищуліна. — Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 1 (10). — С. 106—114 с.

Стаття надійшла до редакції 24.12.2010 р.